

Teksty Drugie 1995, 6 , s. 82-86

Cenzura w Przywiślańskim Kraju

Zbigniew Przybyła

Cenzura w Przywiślańskim Kraju

1. Po sporadycznie publikowanych artykułach na temat cenzury rosyjskiej w Królestwie Polskim¹, książce Janiny Kulczyckiej-Saloni *Życie literackie Warszawy w latach 1864–1892* (wyd. 1970), studiach Aliny Martuszewskiej i Bogdana Mazana o języku ezopowym w prozie i publicystyce pozytywizmu² znaczący etap w rozwoju badań nad polityczno-cenzuralnymi uwarunkowaniami polskiego piśmiennictwa okresu zaborów wyznacza praca zbiorowa *Z domu niewoli* (1988) pod redakcją Janusza Maciejewskiego. Zamieszczono tam m.in. rozprawy A. Martuszewskiej, B. Mazana, W. Zwinogrodzkiej i A. Tuszyńskiej, podejmujące problem „milczenia i «mowy ezopowej» literatury, roli cenzury, bojkotu jako jednej z metod walki z presją zaborcy”³.

Kolejną publikacją z tego zakresu stały się dwa tomy materiałów konferencji naukowej w Bibliotece Narodowej (1990) nt. *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. W tomie I (wyd. 1992) prace F. Ramotowskiej, M. Płacheckiego, P. Szretera, B. Mazana, J. Kosteckiego i M. Rowickiej dotyczą działalności cenzury rosyjskiej w Warszawie, o cenzurze austriackiej w Galicji piszą D. Adamczyk i E. Skorupa, o kontroli zaś polskojęzycznych druków w Prusach Zachodnich informuje szkic B. Woźniczki-Paruzel. Również poprzednie tomy tejże serii „Z Dziejów Kultury Czytelniczej w Polsce”,

---

¹ D. S. Prokofiewa *Carska cenzura i literatura drugiej połowy XIX – początków XX wieku*, „Ruch Literacki” 1970 z. 3; F. Ramotowska *Warszawskie Komitety Cenzury w latach 1832–1915*, w: *Warszawa XIX wieku (1795–1918)*, z. 2, Warszawa 1971; K. Duszenko *Warszawscy pozytywści i carska cenzura*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1979 z. 3. Zob. też bibliografię pod hasłem *Cenzura*, oprac. Z. J. Adamczyk, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz i A. Kowalczykowa, Wrocław 1991, s. 130–131.

² A. Martuszevska *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, Wrocław 1977, s. 220–232; tejsze, *Przeciw potędze. O mowie ezopowej w polskiej powieści historycznej doby pozytywizmu*, w: *Wkręgu zagadnień polskiej powieści historycznej XIX w.* pod red. L. Ludorowskiego, Lublin 1984; tejsze, *Mowa ezopowa w polskiej powieści pozytywistycznej „niższego lotu”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Historycznoliterackie” 1987 nr 12/13; B. Mazan - *Język ezopowy przywódcy „młodych”*, w: *Geografia literacka a historia literatury. Problemy życia literackiego w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX wieku*, cz. II: *Studia* pod red. S. Frybesa, Wrocław 1987; tejsze, *Język ezopowy przywódcy „młodych”* (II), „Prace Polonistyczne” 1987.

³ J. Maciejewski *Wstęp*, w: *Z domu niewoli. Sytuacja polityczna a kultura literacka w drugiej połowie XIX wieku*, pod red. J. Maciejewskiego, Wrocław 1988, s. 10.

tworzące od 1989 r. cykl studiów z historii czytelnictwa pt. *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury*, zawierały prace J. Kosteckiego (t. 1) i P. Szretera (t. 3) o cenzurze rosyjskiej w związku z wydaniami importowanymi w Królestwie Polskim.

O Warszawskim Komitecie Cenzury w kontekście innych przejawów politycznego zniewolenia Przywiślańskiego Kraju pisała także Agata Tuszyńska w popularyzatorskiej publikacji *Rosjanie w Warszawie* (1992).

Egzemplifikację przedstawionych w tych pracach działań cenzury zaborczej w kierunku „spętania myśli polskiej w druku i słowie”⁴ przynosi dokonany przez Marię Prussak wybór materiałów z archiwum cenzury rosyjskiej w postyczniowej Warszawie – w tomie zatytułowanym *Świat pod kontrolą* (1994). W tekście wprowadzającym autorka tomu przedstawia „strategię postępowania cenzury i zakres spraw obejmowanych zakazem”⁵, które dotyczyły zarówno dopuszczenia do druku rękopisów (cenzura wewnętrzna), jak i zezwolenia na kolportaż zakordonowych czasopism i książek (cenzura zewnętrzna). Surowsze kryteria obowiązywały w cenzurze teatralnej ze względu na masowość odbioru sztuki.

Prussak odchodzi od zbyt jednostronnego (satyrycznego, ośmieszającego) spojrzenia na urzędników komitetu cenzury, podkreślając ich kwalifikacje merytoryczne, zaangażowanie emocjonalne i lojalne reprezentowanie interesów rosyjskich w podbitym kraju. Ze względu na to, że „warszawscy cenzorzy mieli sposobność omówić nie tylko dzieła klasyków, ale i najnowszą produkcję literacką” (s. 9), jawi się – w świetle cytowanych protokołów – interesujący problem badawczy: świadomość kulturalno-literacka rosyjskich cenzorów dzieł polskich. Jego realizacja może prowadzić do weryfikacji rozpowszechnionego mniemania o słabej znajomości kultury polskiej przez obcych cenzorów i ich braku słuchu literackiego w biegłym odczytywaniu figur stylistycznych języka ezopowego⁶. Jak sądzi bowiem Walery Pisarek, cenzorzy często rozumieli mowę ezopową, ale „dzięki ezopowości nie

---

⁴ [S. Krzemiński] *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny*, Lwów 1892, s. 259.

⁵ M. Prussak *Warszawscy cenzorzy*, w: *Świat pod kontrolą. Wybór materiałów z archiwum cenzury rosyjskiej w Warszawie*, wybór, przekład i oprac. M. Prussak, Warszawa 1994, s. 9. Dalsze cytaty lokalizowane w tekście recenzji, pochodzą z tej książki.

⁶ A. Martuszczyńska *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, op. cit.

musieli interweniować (jeżeli nie chcieli – z racji »wziątków«, wręczanych im przez wydawców)”⁷.

Sprawa korupcji urzędników cenzury, sygnalizowana przez Prussak, a przemilczana w tekście Christofora Emmausskiego *Ze wspomnień warszawskiego cenzora*, była dobrze znana pisarzom oraz dziennikarzom i wydawcom warszawskim. Często bowiem kolacyjki mocno zakrapiane alkoholem ułatwiały przejście przez sito cenzury niejednemu tekstowi literackiemu czy publicystycznemu. Sytuację tę wiersz oddaje wiersz cytowany przez A. Tuszyńską:

Gdy ja w Warszawie był cenzorem,
Jak blin w śmietanie żyłem ja,
Codziennie z innym redaktorem
*Ja pił i kuszał, co się da.*⁸

Wspomnienia prezesa Warszawskiego Komitetu Cenzury w latach 1899–1911, pisane – jak zauważyła Prussak – z zamiarem łagodzenia obrazu cenzury rosyjskiej, nakreślonego w ówczesnych polskich opracowaniach, zawierają barwnie ukazane sylwetki cenzorów i inspektorów WKC z lat siedemdziesiątych za prezesury Fuksa i Ryżowa. Emmauski pisze o „strasznych” – stresujących politycznie i uciążliwych czasowo – warunkach pracy cenzorów, którzy za dopuszczenie do druku treści „nieprawomyślnych” musieli się tłumaczyć przed przedstawicielami miejscowych władz rosyjskich i Głównym Urzędem do Spraw Druku, działającym w Petersburgu⁹. Czytelnik *Wspomnień* Emmausskiego poznaje mechanizm działania wydziału zagranicznego cenzury, sposób cenzurowania wydawnictw żydowskich, metody kontrolowania drukarni i przyuczania kandydatów do „sztuki cenzorskiej” oraz tryb funkcjonowania Komitetu za Iwana K. Jankulia (1887–1894).

Skrepowanie cenzurą polskich pisarzy i wydawców, przedstawione we wspomnianej wyżej książce Kulczyckiej-Saloni – m. in. na podstawie opublikowanych przez Henrykę Secomską fragmentów protokołów WKC (1966) – doskonale ilustrują wydane obecnie wypisy z protokołów ponad ośmiuset posiedzeń Komitetu, których doku-

⁷ Z. Przybyła *Odzyskany termin „język ezopowy”, „Język Polski”* 1994 nr 4–5, s. 320.

⁸ A. Tuszyńska *Rosjanie w Warszawie*, Warszawa 1992, s. 35.

⁹ Działalność tej instytucji przedstawia B. Mucha w książce *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994.

menty są przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Jak pisze Prussak, „lektura ich [cenzorów – Z. P.] raportów wciąga, bo oprócz nie znanych dotychczas wiadomości o losach wybitnych dzieł literatury na cenzorskim biurku przynosi informacje o uczuciach urzędnika wykonującego z oddaniem swą powinność” (s. 12).

Wartość tej publikacji, poszerzającej – o inne gatunki literackie – „teatrologiczną” optykę wyciągów archiwalnych w wyborach H. Secomskiej (1966, 1982, 1986), polega na tym, że Prussak poza cenzorskimi omówieniami najważniejszych dzieł literatury polskiej (twórczość wieszczów romantycznych, Wyspiańskiego) uwzględniła także „uwagi o literaturze dewocyjnej, o komediach i błahostkach scenicznych, o przewodnikach i kartach pocztowych” (s. 14). Wgląd w starannie sporządzony *Indeks nazwisk i tytułów* przekonuje o nielicznych opiniach cenzury na temat utworów czołowych prozaików pozytywizmu: Orzeszkowej (*Ostatnia miłość, Niziny*), Prusa (*Placówka* w wersji scenicznej), Sienkiewicza (*Latarnik, Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela*, obraz dramatyczny *Ogniem i mieczem*). Prawdopodobnie wiele materiału informacyjnego na ten temat zawierały dokumenty WKC, które spłonęły w 1944 r.

Każdy wyciąg (307 pozycji) z protokołów opatrzony jest werdyktem (najczęściej zakaz druku, wystawiania lub rozpowszechniania), datą i nazwiskiem cenzora opiniującego dany tekst. Dowodem wyczulenia cenzury na tematykę niepodległościową w literaturze polskiej są oceny *Wyboru poezji* Lenartowicza (s. 156–158), *Latarnika* Sienkiewicza (s. 77), *Szyfowych prac* Żeromskiego (s. 145), *Betlejem polskiego* Rydla i wnikliwa recenzja dedykowanej Orzeszkowej książki zbiorowej *Upominek* (s. 83–85). Niemało też uwagi poświęcili cenzorzy utworom Kraszewskiego, Asnyka, Konopnickiej, Kazimierza Tetmajera Przerwy, Przybyszewskiego i Żeromskiego.

Ponieważ cenzor miał obowiązek swoją argumentację poprzeć odpowiednimi przepisami, rzeczą słuszną było zamieszczenie w książce wyciągów z *Ustawy o cenzurze i prasie* (1890), *Kodeksu karnego* z 1903 r. oraz *Kodeksu kar głównych i poprawczych* (1885).

Dokumentacyjna użyteczność omawianej publikacji znajdzie zapewne potwierdzenie w przyszłych pracach historycznoliterackich. Natomiast na kolejnego – po Secomskiej i Prussak – wydawcę wypisów z protokołów WKC czekają materiały dotyczące cenzury prasowej, która miała negatywny wpływ na oblicze ideowe dziewiętnastowiecz-

nej prasy polskiej, zwłaszcza okresu postyczeniowego. Podobne zadanie edytorskie stoi przed badaczami życia kulturalnego i literackiego w zaborze austriackim i pruskim.

Z korektorskich niedopatrzeń należy odnotować przepuszczenie błędu składniowego „protokoły z posiedzeń” (s. 14), formy „generał-gubernatora” (s. 10), mimo stosowania w książce odmiany pierwszego członu (generała-gubernatora, s. 9; generałem-gubernatorem, s. 17), oddzielanie łącznikiem przedrostka w wyrazie „oberpolicmajster” (trzykrotnie na s. 18) oraz brak przecinków w konstrukcjach imiesłowowych (napatrzywszy..., s. 28; nawiązując..., s. 18). Ponadto nazwy tych samych kodeksów są podane raz z użyciem dużych liter (s. 3 – s. 173), innym razem – małymi literami (s. 169 – s. 171). Na zasadzie zaś uzupełnienia zapisu bibliograficznego pozycji na s. 119, trzeba dodać, że autorem wydanej we Lwowie w 1904 r. broszury *Czytania podlaskie* był ks. Jan Urban¹⁰.

Zbigniew Przybyła

Nasz pozytywizm

Jan Tomkowski – historyk literatury, eseista, krytyk literacki, pisarz – indywidualność naszego środowiska polonistycznego. Jako historyk literatury – badacz okresów romantyzmu, pozytywizmu, modernizmu oraz literatury XX wieku. Te rozległe zainteresowania i kompetencje poświadczył wieloma publikacjami, ostatnio dwoma książkami: *Mój pozytywizm* (Warszawa 1993) oraz *Mistyka i herezja* (Wrocław 1993).

*Mój pozytywizm*¹ – tytuł tej książki wprawia recenzenta w niejakie zakłopotanie; tak wyeksponowany bowiem aspekt subiektywny budzi respekt, utrudnia dyskusję. Trzeba zatem najpierw ustalić kryteria, „umówić się” co do sposobu recenzyjnego postępowania. Chcę więc postawić (sobie) pytanie: czy pozytywizm Tomkowskiego jest też mo-

---

¹⁰ Zob. F. Ziejka „Czytania podlaskie”. *Unia i unicy w piśmiennictwie polskim na przełomie XIX–XX wieku*, w: *Unia brzeska – geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 218.

¹ J. Tomkowski *Mój pozytywizm*, Warszawa 1993, Wydawnictwo IBL.